

SA's Leading Past Year

Exam Paper Portal

You have Downloaded, yet Another Great Resource to assist you with your Studies 😊

Thank You for Supporting SA Exam Papers

Your Leading Past Year Exam Paper Resource Portal

Visit us @ www.saexampapers.co.za

**SA EXAM
PAPERS**
SA EXAM
PAPERS

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

HUKURI 2023

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 39.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsundzuxo leswi hi vukheta u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso swa kona u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.
3. Papila leri ra swivutiso ri na SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENGE XA C: Ntlangu	(25)
4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena, SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI
SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.
XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.
5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B: (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C: (NTLANGU).
 - Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
 - Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.
6. VULEHI BYA TINHLAMULO
 - Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
 - Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
 - Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela swileriso leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana hi mfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena kahle ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi:
XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40
XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55
XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55
11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta ku pfuna ku hlawula swivutiso leswi u lavaka ku hlamula swona handle ko hlava papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula switlhokovetselo SWIN'WANA na swin'wana SWIMBIRHI.			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Hi dye naxo!'	Xitsalwana	10	6
2. 'Xiviti xa xikhomela'	Ximbangu	10	8
3. 'Nkuwa'	Ximbangu	10	9
4. 'Xibodze xa munghana'	Ximbangu	10	11
NA			
Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.			
5. 'Ngubyani'	Ximbangu	10	13
<p>*LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.</p>			
XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA			
NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	15
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	15
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	18
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	18
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	21
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	21
KUMBE			
MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	23
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	23
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	28
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	28
16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	31
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	31
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	34
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	34
20. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	37
21. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	37

***LEMUKA LESWI:** Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HI MFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungo wa gwaju (✓) ku vona loko u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Switlhokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana kumbe ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana kumbe ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

HI DYE NAXO! – MT Mahuntsi

- 1 Hina swisiwana hi dye naxo!
- 2 Hi dye naxo na *vamachonisi!*
- 3 Hi vona *vamachonisi* va hi endlelaka bajete,
- 4 Bajete ya miholo ya hina,
- 5 Leyi hi hanyisaka mindyangu ya hina hi yona.

- 6 Vayisa lava va ni mona wa xiloyi.
- 7 Loko wo ka u ya lomba kan'we,
- 8 A wu nga ha phonyoki nakan'we,
- 9 Mali ya wena yi ta tswala yi tswarile.
- 10 Hambu u lo lombela siku rin'we ya veleka.

- 11 Loko ha ha lomba mi timbulwa,
- 12 Loko ha ha lomba mi vamunene wa Gwevana.
- 13 Mi n'wayitela ku vonaka na makhuyu.
- 14 Mi hlekelela ku vonaka na xindzin'wandzin'wana.
- 15 Mi hi bambatela swi nga ha heli.

- 16 Kambe siku ro londza a mi endleki,
- 17 Mi rheta bya bavuri ematini,
- 18 Mi kariha bya ngwenyankelenge.
- 19 Mi mpfhupfha bya huku ya mbhaha,
- 20 Leyi tekeriwaka xiciwana xa yona hi gama ra nsele.

- 21 A mi hloniphi ni tihosi onge mi tinhongana,
- 22 A mi hloniphi na swidyondzeki,
- 23 Hambu vakhegula va mudende ma chonisa.
- 24 Vadyondzisi vona a ha ha vuli,
- 25 Va teriwa hambu va ha dodombana no lota byongo,
- 26 Entirhweni emahlweni ka vadyondzi,
- 27 Va ta khomiwa hi tiwacheni va bvunghiwa hi papa ra tingana ta ntima dzwii!

28	Van'wana mi va tekela ni makhadi,
29	Makhadi lawa va holaka hi wona xihundla xi ku mhoo!
30	Ivi mi hamba mi kafutela mali ya vona,
31	Vona va ri karhi va koka exilogweni,
32	Vona va ri karhi va dya rikoko ra xilondza,
33	Mindyangu ya n'wina yi xipa yi fika hi laha!
34	Mi hanyisa mindyangu ya hina ku vava n'wina <i>vamachonisi!</i>

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke hakona ririmi ra vutshila eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mintila ya 1, 8, 11, 17 na 32.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIVITI XA XIKHOMELA – NW Phakula

- 1 Vona, u kukumukile u kukumukile u lo tani!
- 2 Ekerekeni kona a wu xwi no xwa,
- 3 Eka vampfumerikuloni u hundzukile wachi ya vona,
- 4 Ku ku veka mubi wa nsimbhi ke, swi tsandza kwihi swona?

- 5 Vona, moya waku a wu ni kurhula wu dungekile,
- 6 Xikhomela eka wena xi vumbeterile magadigadi ya ngati ya xiviti,
- 7 Xiviti lexi ku tsandzisaka ku hlangana ni Mumbi.
- 8 Minyikelo yaku ekerekeni yo va ya hava ntsena.

- 9 Sungula u tirivalela,
- 10 Ivi u rivalela sirha hikuva na marhambu yakwe ya bole khale.
- 11 Wa ha ri ni xikhomela xo tshikiwa loko wa ha ri muntshwa?
- 12 Leswi se na vatukulu va nga hlomisa ke wa ha tova hi yini?

- 13 Ve 'avuxeni' eka ntsumbu waku kambe mbilu ni moya swi vutliwile,
- 14 Swi vutliwile hi xiviti,
- 15 Xiviti n'wana xikhomela,
- 16 Xikhomela mana wa mavondzo na vuloyi.

- 2.1 Kombisa hungunkulu leri xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka rona. (2)
- 2.2 Tshaha ntila eka ndzimana yo sungula lowu kombisaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a hatlisa ku fika ekerekeni. (1)
- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 7 loko mutlhokovetseri a ku: 'Xiviti lexi ku tsandzisaka ku hlangana ni Mumbi', u vula leswaku u tsandzeka ku va na vuxaka bya kahle na Xikwembu hikwalaho ka ...
 - A makwanga.
 - B mavondzo.
 - C vulolo.
 - D mbitsi. (1)
- 2.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 5 lowu nge: 'Vona, moya waku a wu ni kurhula wu dungekile' u tirhisile rito 'dungekile'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 2.5 Ku va mutlhokovetseri a tirhisile ntlhaviketo eka mintila ya 13–16 swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 2.6 Loko xitlhokovetselo lexi a xi kongomisiwile eka wena a wu ta teka xiboho xihhi endzhaku ko xi hlaya? (2)

[10]

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

NKUWA – MA Khosa

- 1 Lowu nkuwa wu ma rhwele makuwa,
- 2 Rhavi rin'wana ni rin'wana hi wona ntsena,
- 3 Ni swinembeletana swa wona hi wona ntsena,
- 4 Ku tshwuka ka nkuwa lowu hi nga vuli kona!
- 5 Wu phomisa ni marha ku wu keluta kunene ntsena.
- 6 Wonge u nga kha u khojeta wa ha ta hi le kule lee!

- 7 Ku leha ka nkuwa khoma kwala!
- 8 Loko u ehleketa ku khandziya,
- 9 Hi rhavi kumbe *nsinya*,
- 10 Matsolo ya dzunga ya gudlagudla.
- 11 Timbilu ti banana, kumbe loko a wo tlhuvu kunene ke?

- 12 Loko ma wela ehansi ritshuri be!
- 13 Se u to dya misava?
- 14 Se swi nga to yini?
- 15 Hikuva makuwa wa ma lava.

- 16 Hambileswi wu rhetaka.
- 17 Hambileswi wu tlhivaka tilo.
- 18 Ringeta u ta kala u swi kota.
- 19 Ndzhwalo va ringetela emakatleni.

- 20 Loko u lava swo nandziha ringeta.
- 21 Ku kuma swona i ku juluka nyuku,
- 22 Buku yi vurile tano.
- 23 Handlekaswona u ta dya ku vonateka.

- 24 Tibuku mihandzu ya tona hi leyo tsokombela.
- 25 Ku hlaya tona i tlakula-va-xurhe!
- 26 Ku khoma tona na vurhongo byi phaha mpela!
- 27 Kambe tiyisela u ta vona wena!
- 28 U ta vona mihandzu ya kona,
- 29 Yi ta fana ni ya nkuwa walowu u wu vonaka kwala mahlweni ka wena.

- 3.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Tshaha ntila eka ndzimana ya 5 lowu hlamuselaka leswaku loko munhu a nga dyondzangi u to navela lava dyondzekeke. (1)

- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo, ntila wa 7 lowu nge: 'Ku leha ka nkuwa khoma kwala!' wu hlamusela leswaku nkuwa lowu wu lehile ku ...
- A fika exikarhi.
B tlula mpimo.
C ya emathelo.
D pima voko. (1)
- 3.4 Eka ntila wa 21 lowu nge: 'Ku kuma swona i ku juluka nyuku,' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'juluka'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 3.5 Ntila wa 24 lowu nge: 'Tibuku mihandzu ya tona hi leyo tsokombela' wu humelerisa nhlamuselo yihi? (1)
- 3.6 U nga va tsundzuxa yini vanhu lava nga laviki ku dyondza? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIBODZE XA MUNGHANA – KJ Ngobeni

- 1 I *xibodze* xa munghana,
- 2 U nga voni ku xonga ka xona,
- 3 Mavala ya fana na ya xa wena,
- 4 Ya fana swa khwatsi hikuva i yan'we,
- 5 U nga nambuteli bya xidzidzi,
- 6 Ku fana be!
- 7 Chava *xibodze* xa munghana.

- 8 A hi hambananga mhayi!
- 9 Loko u xi languta hi vurhonwana,
- 10 Khwatsi lexa ka wena!
- 11 Lexi u xi nyangaka u kolwa,
- 12 Xona lexi baka wa wena mombo,
- 13 Lexi nyakalaka *makorho* ya mbilu yaku,
- 14 Hi xona xa wena xexo.

- 15 U nga xi languti hi tihlo ra le mpfungwe,
- 16 Hikuva xi ta ku koka rinoko,
- 17 U nga xi susi nurhu loko mi hlangana hi mahlo,
- 18 Hambi xi nga xipa hi thyaka,
- 19 U nga xi sulasuli,
- 20 Futhi xi nga ku nyumisi,
- 21 Hikuva i xa munghana a hi xa wena.

- 22 Tshika xa munghana,
- 23 Futhi u nga xi tumbeti ekhwapeni,
- 24 Hikuva xi ta tshikela lomo,
- 25 Kutani xi tlhotlhorha mandza ya xona,
- 26 Vana va swona va ku hlenga bya n'weni wo chika hi le Khimbini,
- 27 Ku kondza u twa ku nandziha u nga ha lavi ku twa nchumu,
- 28 Kutani xi hlohlomuka tiko ri hlamala.

- 29 Chava *xibodze* xa munghana,
- 30 Xi hloniphe u nga xi naveli,
- 31 Hikuva na xona xa bava xi khalakhasa,
- 32 U nga xi lavi enyongeni,
- 33 Hikuva xi ta ku swirha timbilu na xona,
- 34 U nga kali u tihoxa lomo,
- 35 Hikuva u ta dyiwa hi magandlati ya lwandle.

- 36 Hambi xi nga ku tshwinyeta hi tihlo,
- 37 Xi tshunela kusuhi xi ku koka rinoko,
- 38 Xi teke tanihi makwenu wa khwiri ra nyini,
- 39 Hikuva xi ta onha vuxaka byenu.
- 40 Kanya mbilu u nga ninginiki,
- 41 Chuchuta miehleketo ya wena hi phoma ra ntima bya Yosefa,
- 42 Hikuva *xibodze* xa maseve i xa maseve a hi xa wena.

- 4.1 Hi xihhi xifaniso xa le miehleketweni lexi humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 4.2 Tshaha ntila eka ndzimana ya 5 lowu vulaka leswaku swilo a swi nge he ku tsakisi. (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka. Ntila wa 9 wu ri: 'Loko u xi languta hi vurhonwana'. Rito 'vurhonwana' ri vula ku languta hi ...
- A vundzeni.
B vukongomisi.
C vukheta.
D vutlhari. (1)
- 4.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 40 lowu nge: 'Kanya mbilu u nga ninginiki', u tirhisile xivulavulelo 'ku kanya mbilu'. Nyika nhlamuselo ya xona u tlhela u kombisa leswi a hlamuselaka swona hi ntila lowu eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 4.5 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a vulaka swona hi ntila wa 35 lowu nge: 'Hikuva u ta dyiwa hi magandlati ya lwandle.' (1)
- 4.6 Xana u vona xi ri xitsundzuxo xa kahle lexi nyikiwaka hi mutlhokovetseri eka xitlhokovetselo lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NA**

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**SWIRILO – VA Mudau****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

NGUBYANI – VA Mudau

- 1 N'wamativa-hinkwaswo hi yena;
- 2 Tino ri tshama ri lo cina!
- 3 Kambe a swi humi embilwini,
- 4 Loko va tshamile va yingisela yena,
- 5 Hi nomo a nga tsandzi hi nchumu!
- 6 A hi yeni mavokweni do!

- 7 Van'wana i va n'wampfokorho,
- 8 Ku hlekula hiloku!
- 9 Laha a nga kona hi yena Hosi,
- 10 I mativa-hinkwaswo yaloye,
- 11 Rihlevo be!
- 12 Mitengo i ya yena loko ri xile.

- 13 Vatirhi-kulobye ku bananisiwa hi tinhloko,
- 14 A tlhela a va hleka vuphukuphuku,
- 15 Eka vakulukumba a hi ku tilondla ka yena,
- 16 Ku banga manyala yakwe,
- 17 U tilondla swi tlhela swi nga faneli,
- 18 Mi nga tlhela mi vutisana.

- 19 Ku suka ka vona u sala a ku hefu!
- 20 A ndzo va famba rini?
- 21 U tlulatlula bya kondlo loko ri lava timanga,
- 22 Mabyalweni u nwa van'wani
- 23 Mimovha u yi cinca bya feme,
- 24 Loko a kuma swakudya o peta rintihlo.

- 25 Timhaka a nga ti tlhaverisi hi sana;
- 26 U ti haxa bya mbewu ya ndzalo;
- 27 Xiya-ni-moya a xi haxi ku fana na yena,
- 28 Ku kuma yena veka xikalo,
- 29 U ta ku byela a tlhela a thathela,
- 30 Onge a ri kona u swi vonile.

- 31 Vanhu va wisa loko va etlela,
- 32 Loko ri kala ri ku n'wee, wo twa ponomono!
- 33 Ngi a mi lo etlela na yena,
- 34 Ka yena a hi nchumu,
- 35 Ntsena loko a tihanyela,
- 36 Ku vula ka yena, u ta va a hungasile.

- 5.1 Kombisa hungunkulu leri xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka rona. (2)
- 5.2 Tsavula ntila eka ndzimana ya 5 lowu hlamuselaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a nga hlweli ku fambisa/hangalasa mahungu. (1)
- 5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 13 a ku: 'Vatirhi-kulobye ku bananisiwa hi tinhloko' u hlamusela leswaku munhu loyi u ... lava a tirhaka na vona.
- A hembisa
B lwisa
C holovisa
D venganisa (1)
- 5.4 Eka ntila wa 24 lowu nge: 'Loko a kuma swakudya o peta rintiho' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'peta'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 5.5 Ku va mutlhokovetseri a tirhisile riencisi 'ponomono!' eka ntila wa 32 swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 5.6 Xana u vona mahanyelo ya munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena ya fambelana/yelana na xiyimo xa yena ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Xivuriso lexi nge: 'Xihandzandzilo xo tihandzela' xi tirhisiwa ku vula loko u tivavisile hi ntirho lowu u nga tirhandzela wona, u nga rhumiwangi hi munhu. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka swiendlo swa Johnson Hlongwane etsalweni leri. **[25]**

XIVUTISO XA 7: XIMBANGU**MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

Ku xa ka rona a pfuka a tihlambela leswaku a ya entirhweni. A ba hi suti leyi a nga yi xava kwale ntsungeni. Ku n'wi sasekela! Phela u fikile a xava swiambalo swo hlaya kwale. A xava ni wachi ya nsuku. Tintanghu a xava tiphere ta mune.

Munhu wo sungula ku vona Chavalala loko a fika entirhweni i Sasavona. U swi kotile ku tikhoma? A nga lo na n'wi vona a nghena o ntirho thya, a rhwala ni mavoko hi ku tsaka a n'wi hahela kunene a fika a n'wi angarhela hi mavoko, a teka bege va rhangisana va kongoma ehofisini. **5**

Phela vavasati va tsaka loko va swi lava. Loko ingi N'wa-Khosa a a ri kona kwala kusuhi tsakele ra Sasavona a ri ta kala ri n'wi tshuva mbilu. Va famba tano Sasavona wa karhi wa vula leswaku va sarile va n'wi kala swinene. **10**

Va te va nga si nghena ehofisini ya Chavalala va hlangana na Hlongwane. Ku fika laha va nga kona a hundzuluxa xikandza a languta le! A gwirima kunene. Swi tikomba xikan'we leswaku u kongoma eka Brooks.

Chavalala na Sasavona va nghena ehofisini. Sweswi a nga yi siyisa swona.

'Kasi Mathebula wa vona a nga ha thoriwangi?' Ku vutisa Chavalala. **15**

'Ma ha vutisa teto buti Ephraim?' Ku hlamula Sasavona. 'A mi voni na loko Boso xi hlangana na hina xi ngo languta le tlhelo. Kasi Mathebula a a nga tangi mininjhere a fika a n'wi tlherisa? A va salangi va holovisana Boso na Brooks hi mhaka ya Mathebula?'

- 7.1 Xana hi xihhi xitulu xa ntirho lexi Mathebula a a fanele a thoriwa eka xona? (1)
- 7.2 Entsungeni laha Chavalala a a vuya kona laha a xaveke na mpahla hi le kwihi naswona a a ya endla yini? (2)
- 7.3 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Boso na Brooks va holovisana hi mhaka ya Mathebula. (2)
- 7.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari a ku: '... tsakelo ra Sasavona a ri ta kala ri n'wi tshuva mbilu', u hlamusela leswaku N'wa-Khosa a a ta kala a ... hi tsakele ra Sasavona. (1)
- A dikidiwa
B tsakisiwa
C vilerisiwa
D lan'wisiwa (1)
- 7.5 Loko Hlongwane a hlangana na Chavalala na Sasavona u hundzuluxile xikandza a languta le kule. Xana leswi swi kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 7.6 Ku va Brooks a jikerile Hlongwane loko Mathebula a yile ku ya teka xivandla lexi a tshembisiwile xona swi lemukisa vahlayi yini? (2)
- 7.7 Sasavona u tshikile na ku tirha loko a vona Chavalala a nghena efemeni, a tlhela a n'wi heleketa ehofisini ya yena va ri karhi va bula. U vona yi ri mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

Muchayeri a ba kan'we mafurha, yi cema a nga si tima njhini. Va tlula majaha mambirhi ya ambale yunifomo.

Muchayeri a kotlotela ganji hi xikhiya a pfula nyangwa.

Lerin'wana phorisa xibamu ri gagaderile hi mavoko mambirhi.

'Chika!' Ku huwelela phorisa leri a ri chayela vhene, ri khomile rivati. Ri n'wi koka 5 hi hembhe.

Maphorisa ya kwala xitichini xa Giyani ya yima hi lahaya ya hlalela. Ya khwenutana kunene. Mambirhi-manharhu a ya khomile swibamu ku yimela xin'wana ni xin'wana lexi nga humelelaka.

Yi jitama ngwenya. Ku rhanga khwiri ri ku mbuxu! Phorisa lera xibamu ri ta hi le 10 ndzhaku. Lera muchayeri ri n'wi khomile hi hembhe. Mavoko ti rhosile.

'A hi ye!' Ku vula phorisa leri ri n'wi khomeke hi hembhe.

'Hatlisa! Lexa ntshiva xa wena xi ta lambha la'ka hina.'

Va nghena endzeni ka xitici. Lava nga sala le handle va sala va vutisana ...

Mlambo Muqhivela ni Sonto a nga tirhangi. A vona swi antswa leswaku a belanyana hi 15 moya. U lo teka ni vana va ya bela hi moya wa le Shingwedzi Camp eka Nyamazana. Va nghena hi heke ya Punda Maria. A wisanyana byongo.

Loko a ri Hlongwane yena hungu leri a ri etlelangi ni siku a nga ri twanga. Ku fika ka rona eka yena ro n'wi komba eKatlehong. Va werile hinkwavo. Ku lo sala yena. Xingovenana xa ha n'wi khome hi mandla mambirhi. Wa swi tiva leswaku xi nge 20 n'wi tshiki.

Ku na twa mhaka ya Mathebula o vheta o vusiku sala endlwini Ravuntlhanu rolero. Ku ya fika eGermiston se dyambu a ri xeweta.

- 7.8 Boxa vito ra munhu loyi a vuriwaka 'ngwenya' eka ntshaho lowu nga laha henhla na phorisa leri a ri n'wi khomile. (2)
- 7.9 Hlamusela hi ku komisa xivangelo lexi endleke leswaku munhu loyi a khomiwa. (2)
- 7.10 Boxa xikongomelo xa ku va Hlongwane a tekile rendzo leri boxiweke ra ku ya eKatlehong. (1)
- 7.11 Loko mutsari a ku: 'Xingovenana xa ha n'wi khome hi mandla mambirhi' a a hlamusela yini? (1)
- 7.12 Mhaka ya leswaku 'Xingovenana xi nge n'wi tshiki' a yi vangi ntiyiso. Xana leswi wena swi ku dyondzisile yini? (2)
- 7.13 Ku va Hlongwane a 'vhete a ku vusiku sala endlwini' swi kombisa kahle leswaku a a ri na ntlimbo wo karhi. Boxa muxaka wa ntlimbo lowu a a ri na wona u tlhela u seketela leswaku hikokwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 7.14 Loko a ku ri wena Hlongwane vanghana va wena va khomiwile hikwalaho ka wena a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u hlamusela na leswi a wu ta swi endla. (3)

[25]

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

Hakanyingi loko munhu a ringeta ku hanya vutomi bya ku tsakisa van'wana a kandziyela ku navela ka mbilu ya yena u tala ku tsandzeka ku hetisisa ku navela koloko. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humeleleke Nyiko na makwavo Madambi etsalweni.

[25]**XIVUTISO XA 9: XIMBANGU****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

'Loko ngole ya muti wa mina yi ta chuvekiwa rihlampfu, loko ndzi fanele ku humesa moya wa mina wo hetelela emahlweni ka valala va mina; xana vutomi bya nsati ni vana va mina byi ta va ku xanisekeni ko fika kwihi? Ku nwa mhondzo swa hlwela. Loko a ku ri leswaku ndzo fa hi ku rhandza ka ntumbuluko a ndzi ta va ni rito ro rilela swikwembu leswaku swi ndzi kakatlulele wa yini evutsongweni bya mina, hi ku fisa swa mbuti, ndzi siya vatswari, vana ni tiko ra rikwerhu? 5

Kambe hikuva ndzi dlaya hi ku tsokombela ka vubihi ni ku nandziha ka marito ya Sathana ndzi veka swikombelo swa nsovo emoyeni wa mina, etimbilwini ta vaahluli va mina. Byelani tata wa mina ni makwerhu swikhunguvanyiso leswi nga ndzi handzula ripfalo; vutomi bya mina byi phasaphasiwile hi mahiri ni ku homboloka ka munhu wa xisati. Ehenhla ka sweswo ndzi herisile ku xaniseka ka vutomi bya maxangu. 10

Loko ku ri kona lava a va navela mitirho ya mina ya vufundhisi kumbe lava a va ri maxaka ya mina hi ngati – kumbe lava a va ndzi navelela swo saseka ndza ha hanya hi kereke va ta ndzi khongelela hi ku tsundzuka leswaku vutomi bya mina byi herisiwile hi ku ringiwa hi wansati. 15

Ntirho wukulukumba lowu faneleke ku endliwa hi vanghana ni maxaka a hi ku rila ntsena, hikuva ku rila a swi bindzuleli ha nchumu, kambe ku tsundzuka leswi mufi a a swi naverile, ni mileriso ya yena. Mihloti hambu va ri valala va ta va na yona, kambe ku rihisela ku fanela ku huma eka Xikwembu na wena xigangu xa mina; loko ku ri leswaku a wu ndzi rhandza ku tlula mali ya mina.' 20

- 9.1 Xana i mani loyi a vulavulaka marito lama nga eka ntshaho lowu nga laha henhla? (1)
- 9.2 Hlamusela hi ku komisa leswi wansati loyi a ringeke xivulavuri a swi endleke ku kala xi vulavula hindlela leyi. (2)
- 9.3 Kombisa ku hambana loko nga kona ka matitwelo ya xivulavuri loko xi vuyile ekaya hi siku ro sungula ro ngenisiwa eka ndzingo lowu xi vilelaka hi wona na masiku man'wana lawa a xi hamba xi endzela ndhawu leyi xi hlanganeke na ndzingo lowu. (2)

- 9.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka. Marito ya xivulavuri eka ntshaho ma humelerisa ku ...
A kariha.
B tsaka.
C vaviseka.
D khensa. (1)
- 9.5 Mutsari u lemukisa vanhu yini mayelana na leswi swi humeleleke xivulavuri ku kala xi va eka xiyimo lexi nga eka xona eka ntshaho lowu? (2)
- 9.6 Xivuriso lexi nge: 'Hambi wo famba ankoveni lundza ri ta vonaka' xi hlamusela leswaku hambi wo endla swilo exihundleni swi ta humela erivaleni swi tiviwa hi vanhu. Kombisa hilaha xivuriso lexi xi veke ntiyiso hakona evuton'wini bya xivulavuri lexi. (2)
- 9.7 Xivulavuri xi hetelele xi tidlayile, leswi endleke leswaku na tata wa xona a lova endzhaku ka ku lahliwa ka xona. Xana mhaka ya muxaka lowu ya humelela evuton'wini ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 9.8 Loko a wu ri munghana wa xivulavuri u tivile makungu ya xona yo lava ku tidlaya a wu ta va u xi tsundzuxile yini? (1)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

'Ndzi ta ndzi ta yima emahlweni ka n'wina, Ndzi titisile enyangweni ya yindlu ya n'wina Ku ri hava hungu rimbe, ku ri hava hungu rintshwa. Muti ni vito ra ka Tlhomandloti swi ni ntima wa ritshwa. Ku ta ka mina, namuntlha, i ka nhova leyi ya ha tshwaka.	5
Ndzi mi tiserile mati yo kota ku tima nhova leyi ka! Matimba ya n'wina yo mirisa rihlaza etimbaleni Ta ka Tlhomandloti, mi chela mati enhoveni. Ndzi bohile fundzu ra makumu hi nomu wa mina, Ndzi tilan'wile, ndzi titsuva hi xichavo xa n'wina.	10
Tshunxani fundzu rero hi rirhandzu ni nsovo; Ndzi phasekile hi marito ya mina tanihi ndzovo, Xikombelo xa mina i xa rirhandzu hi rirhandzu; Ku rhandzana ka mina na Soluka ku fana ni mhondzo. Mina ndzi wa nyama, moya wa mina a wu si kutsuriwa: Ku hanya tanihi mimoya a ndzi si dyondzisiwa.	15
Ndza talelwa, ndza tshwa tatana, nyama ya tshwa, Ya ndzi hlulurheta ku mi kombela ku ndzi ntshunxa. Xana vito ra Tlhomandloti a ri faneli ku pfuka hi vuntshwa? Xana a hi hina hi faneleke ku ri ntshunxa? Ri kula ku ya henhla, ri tlhela ri nava ke? Xana a hi n'wina mi nga te: Xikwembu 'rirhandzu ke? Rirhandzu ra mina eka Soluka ri hetisekile. Mbilu ya Soluka ehenhla ka mina yi tshembekile.	20

'Mi hi katekisa leswaku Tlhomandloti a kula. Hi khongeleleni hi nsovo wa moya wo kwetsima, Muti wa hina wu tshama hi ku tenga ni ku rhula. Hi hefemula moya wa matilo lowo kwetsima. Kereke yi nga si hi hlanganisa, hi hlanganiseni, ...'	25
--	----

- 9.9 Boxa vito ra ximunhuhakwa na mbangu lowu xi vulavulaka xi ri eka wona. (2)
- 9.10 Hlamusela hi ku komisa leswi ximunhuhakwa lexi a xi ya endla swona embangwini lowu u wu boxeke eka 9.9 laha henhla. (2)
- 9.11 Hi ku xiya marito ya ximunhuhakwa swa tikomba leswaku xi vile na ntlimbo nkarhi wo leha evuton'wini bya xona. Boxa muxaka wa ntlimbo lowu a xi ri na wona u tlhela u seketela leswaku hikokwalaho ka yini u vula leswaku a xi ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 9.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka rirhandzu ra ximunhuhakwa lexi na murhandziwa wa xona? (2)
- 9.13 Marito ya ximunhuhakwa lama nge: 'Ndzi tilan'wile, ndzi titsuva hi xichavo xa n'wina' ma paluxa yini hi vumunhu bya xona? (2)
- 9.14 Maendlelo ya tatana loyi ku vulavuriwaka na yena ehenhla ka vana va yena ma endla u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Mavulavulelo lama nge: 'Hi le khwirini va nga tlheleriki kambe emarhumbini va tlhelela' ya hlamusela leswaku hambu munhu o hambana na nsati kumbe nuna wa yena, swa koteka ku tlhela a ya kombela rivalelo va pfuxa vukati bya vona. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u ri karhi u kongomisa eka Ntsengele Godfrey Kubayi.

[25]**XIVUTISO XA 11: XIMBANGU****XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

Masesi na Vhelaphi a va tsakile swinene ku vona mana wa vona a xave movha wa yena wa madyondza. Hi ku tsaka va kombela ku wu khangula, hiloko va tlula va nghena endzeni, ivi mana wa vona a wu chayela wu kongoma eBendstore. Leswi dyambu a ri nga si pela, movha wu fika wu jikajikisiwa doroba leriya hinkwaro leswaku vanhu va ta wu vona kahle. Loko wu hlangana ni lava a va tivaka, a wu to twa hiloko wu ku pipiii, bele leswaku va n'wi vona. A ri njhani ku hlekelela Mafloza? Eka Godi swi ve xinyadzo ni tingana letikulu ku va nsati wa yena a xavile movha a nga n'wi vikelangi. Hikwalaho a a nga nyanyuriwi hi nchumu eka leswi a swi humelela. Loko va ku va ya ku wu khanguleni, u lo tisalela yexe. Ni leswaku ku humelela yini a swi nga n'wi yi. U lo tihambanela na swona a nghena kwala xitandini a ya tilavela xikalo hikuva masiku lama a a tihanyela hi xona. Swa tibiya a a nga ha swi fikeleli hikuva mali se a yi n'wi kalela ku fana ni mati kumbe mpfula ya xixika. Hambileswi Mafloza a a pfa a hola hi switsongo ya ku aka, nuna a a nga yi voni. Mbuyangwana Godi o tihanyela hi xipencenana lexi a xi sele loko va teke liya ya yindlu. U fikile eka Thirayisa laha a a tolovele ku byi haxa kona loko a ri ni ximalana. U te a ha nghena hi le ngoleni, va n'wi amukela hi mandla mambirhi ...

- 11.1 Xana movha lowu ku vulavuriwaka hi wona a wu ri movha muni naswona wu xaviwile kwihhi? (2)
- 11.2 Boxa vito ra khampani leyi movha lowu wu xaviweke hi rona na leswaku a yi ri khampani ya yini. (2)
- 11.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Mafloza a a fambile na ... loko a ya xava movha. (1)
- A Mandla
B Reckson
C Shoes
D Japisa
- 11.4 Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini hi ku kombisa vutomi lebyi Godi se a a hanya byona byo nwa byalwa bya xikalo na ku yeyisiwa? (2)
- 11.5 Hikwalaho ka yini Godi a twile ku ri xinyadzo ku va Mafloza a xavile movha a nga n'wi vikelangi? (1)
- 11.6 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Godi a a ri na wona eka ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikokwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)

- 11.7 U nga vula yini hi maendlelo ya Godi yo kala a nga fambi na Mafloza na vana va yena loko va ya eku khanguleni ka movha? (2)
- 11.8 Loko a wu ri xaka ra Mafloza a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na ku wa a xanisa Godi? (1)

YISA EMAHLWENI**XITSHURIWA XA F**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Le ndzeni ka tende a ku lo hundzuka xiluvelo hi xoxe. Tende a ri khavisiwile elwangwini ni le matlhelo hi malapi ya mihlovo hi ku hambana ka yona. Switulu ni matafula na swona a swi ambexiwile swi saseka.

Le timbiteni na kona a mi nga swi tshamelangi. Magalaza ya tinyama, ya tirheyisi, mavuswa na swin'wana swakudya a ya tselekiwile. Vavasati a va ri karhi va ya ehenhla ni le hansi va hlanganyeta ndzilo no hakasela mapoto. 5

Ku nga ri khale, Ike Kheto a va a ti qokolerile tintambu ta yena a sungula ku ti dumisa. Pho, mi n'wi tivaka Isaac Kheto; a a pfa a swi chelanyana munyu a ku: 'He-he-he, he-he-he-he, eGiyani a ku dyisi, eGiyani a ku dyisi, i ntwini leswi? Haa, mavizweni, leswi swi kahle leswi. Hina hi nga riki na jelezi ha vula. *This is good!* Loko a vula tano, vanhu va ri njhani hi ku tsaka! Va tsaka va tlhela va cina hi matimba swinene. N'wana se a a sungula ku an'wa hi tsheve hambileswi ntirho a wu nga si sungula ximfumo. 10

Kute loko nkarhi wu ku hafu ku bile awara ya khume, mufambisi wa ntirho, yena Matimba Khosa, a teka tintambu ku sungula ku fambisa ntirho.

'Varikwerhu, ndzi ta kombela mi ndzi lomba ndleve. Ndzi kombela mi ndzi lomba tindleve, *please!* Ku huwelela yena Matimba hi xitatarito. 'Se ntirho lowu a hi wu languterile hi mahlongati wu lava ku sungula. Kutani ndzi ta kombela *Mr DJ* leswaku a hi bela risimu ra *grand step* leri swigwamatshuku swa hina swa siku swi nga ta nghena hi rona. *Mr DJ!* 15

- 11.9 Xana a ku ri ntirho wa yini lowu a wu lava ku sungula ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla? (2)
- 11.10 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi nyiko leyi nyikeriweke eka ntirho lowu boxiweke eka tshaho lowu nga laha henhla yi amukeriweke hayona. (2)
- 11.11 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka maendlelo ya Lindiwe na ya Mafloza mayelana na ndlela leyi va letelaka vana va vona hayona loko swi ta eka ku xixima Godi? (2)
- 11.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka maendlelo ya vana va Lindiwe mayelana na ntirho lowu ku vulavuriwaka hi wona eka ntshaho lowu nga laha henhla? (2)
- 11.13 Xana i mani ximunhuhawankulu eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.14 Loko a ku ri wena Godi a wu ta titwa njhani mayelana na leswi humeleleke eka ntirho lowu u wu boxeke eka 11.9 laha henhla? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

MFUWO WA RIXAKA**RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni****XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA NA XIPHATO XA NDHAVUKO (XITSALWANA)**

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa, ya nyika vutivi byo karhi na ku tshinya mahanyelo yo huma endleleni. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Evukon'wanini bya N'wamhunti', xihungwana xa matimu na swikhohlwakhohlwana xa 'Biloho ra Khujwana' na xiphato xa ndhavuko xa 'Shilungwa'.

[25]**XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)****'NHWANYANA WA VUHLALU'**

Hlaya ntshaho lowu humaka eka ntsheketo wa 'Nhwanyana wa vuhlalu' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!
Garingani!
Garingani wa garingani!
Garingani!

Ko na swipfuketana, emugangeni wa ka Nkovana, ko va na vanhwanyana van'wana. 5
Vanhwanyana lava va rhambana leswaku va ya hleta meno. Hiloko va suka hinkwavo va kongoma enambyeni.

Leswi Xikhegu a a fanele a endla swona ntsena a ku ri ku tshama ehansi a rhunga vuhlalu. Xikhegu a huma ematini a sasekile swinene hikokwalaho ka swiambalo swa yena swa vuhlalu. A famba ehenhla ka masangu ku kondza a ya fika ekaya. Ntsako wu 10
va wukulu ekaya hikuva a va tiva n'wana wa vona a lovile malembe mambirhi lama hundzeke. Vatswari va xikhegu a va tiyimiserile ku landzelela swileriso swa nyoka ya mati leswaku n'wana wa vona a ta hlayiseka.

Masiku hinkwawo a ku fika majaha lawa a ya lava ku hlomisa Xikhegu. Vatswari va yena a va sungula va tshama ehansi na jaha hi rin'werin'we va vutisela swivutiso. 15
Majaha lawa a ya tsandzeka ku kombisa ku tiyimisela ka wona ka ku hlayisa Xikhegu.

Xikhegu a a fanele a pfuka a hlamba a ya tshama endzhutini a rhunga vuhlalu ntsena. Swakudya a a yiseriwa kunene a lo tshama.

Jaha rin'wana ra ka Nkovala ro sasekoo, leri a ri vuya hi le xilungwini ri kotile ku hlamula swivutiso swa vatswari va Xikhegu kutani va ri pfumelela ri n'wi hlomisa. Jaha 20
a ri tiva hinkwaswo leswi fambelanaka na Xikhegu.

Loko vamuti va swi vona, se a ku ngenhile hafu ya miri wa yena exidziveni. Va yimayima va ringeta ku n'wi xavelela leswaku a nga mbombomeli, kambe swi tsandzisa sweswo. Va hetelele hi ku vona xandla lexi a xi kombisa ku va lela. Loko a heta ku nyamalala, xidziva xi pfaleka. 25

Se nuna o twa ta ku nyamalala ka nsati wa yena. O vuya a te xikuru, a fika a holova swinene laha ndyangu, a va byela ku hatla va vuyisa nsati wa yena a nga si va komba xa ncila wa bulubulu. Hiloko vavangi va timhaka va tela hi miehleketo yo ya kombela ku pfuniwa hi nyoka. Vo ya le tinhlageni ta le nambyeni va fika va yimbelela va ku:

N'wanyoka N'wanyoka yoo,
Hi file le mutini yoo,
Hi ku tlula swileriso yoo,
Hi file le mutini yoo!

30

Se ko va na moya lowukulu. Nyoka yo humelela yi rhangise Xikhegu. Xileriso xi va xexiya xa masangu. Nuna a titekela nsati wa yena. Vamuti va tshwetiwa murhi wa tindleve leswaku va nga ha ringi ku xanisa Xikhegu. 35

Ka va loko nuna a tilayerile. Vamuti a va ha engetanga va tlula swileriso.

Pthu choyoyo!
Xa mina i n'weti.

- 13.1 Xana i yini lexi endleke leswaku vanhwanyana lava a va fambile na Xikhegu va teriwa hi mavondzo va kala va kunguhata ku n'wi endla swo biha? (2)
- 13.2 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Xikhegu a mbombomela exidziveni. (2)
- 13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mugaringeti a ku: 'Vamuti va tshwetiwa murhi wa tindleve' u vula leswaku va ... (1)
- A horisiwile.
B lumiwile.
C toviwile.
D layiwile.
- 13.4 Ku va vatswari va Xikhegu va tinyikile nkarhi wo vutisela swivutiso eka majaha lawa a ya lava ku n'wi hlomisa swi kombisa leswaku a va ri vatswari va njhani? (1)
- 13.5 Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini mayelana na leswi swi humeleleke vandyangu wa jaha leri a ri hlomisile Xikhegu? (2)
- 13.6 Leswi swi humeleleke nuna wa Xikhegu swa ku va vatswari va yena va venga nsati wa yena swa humelela eka vutomi bya masiku hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)**'KU TIHORISA HIV/AIDS HI VANA LAVATSONGO'**

Hlaya xihungwana xa matimu na swikhholwakholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

A ya emahlweni Sokisi: 'Mathonsi, swi tiveka ngopfu leswaku tiko ra Afrika-Dzonga hi rin'wana ra matiko lawa hlaseriweke ngopfu hi HIV na Aids eDzongeni wa Afrika. Kufikela sweswi swi tiveka kahle ku ya hi timhaka ta swa vutshunguri leswaku a ku si kumeka murhi wa ku tshungula mavabyi lawa. Leswi tivekaka na ku tlhela swi seketeriwa hi swa vutshunguri hileswaku vanhu lava hanyaka na xitsongwatsongwana xa HIV va kota ku hanya malembe yo tala va hlayisekile loko va tikhoma kahle. Hambiswiritano, ku na vanhu lava vona va tshembaka leswaku munhu a nga tihorisa hindlela leyi ndza ha ku yi hlamuselaka.'	5
'Wa tiva munghana, a ndzi nga ku civeli. Na mina a ndzi yi kholwa mhaka yeleyo. Kambe na sweswi ndza ha kanakana,' ku vula Mathonsi.	10
'Yingisa ndzi ku byela,' ku vula Sokisi. 'Ku vuriwa leswaku vavanuna lava pfinyaka tindzumulo hi xikongomelo xa ku lava ku hola va byeriwa hi tin'wana ta tin'anga ta Xintu. Va ri vanhu va byeriwa leswaku ngati ya xinhwanyetana lexi a nga ta xi pfinya yi ta basisa xitsongwatsongwana xa HIV lexi nga ngatini ya mupfinyi. Tin'anga na tona ta kaneta leswaku hi tona ti byelaka vanhu ku endla tano.'	15
A ya emahlweni Sokisi: 'Mavonelo man'wana ya mhaka leyi i ya leswaku hi malembexidzana ya khumetsevu a yi ri kona mhaka ya ku va vavanuna va tshemba leswaku va nga tihorisa mavabyi ya swa masangu hi ku etlela na vana va vanhwanyana lava nga tiviki timhaka ta masangu. Endzhaku ka Nyimpi ya Misava ya Vumbirhi a ku ri na ku tlakuka ka mavabyi ya swa masangu eKapavuxa. Ku hangalaka loku ka mavabyi lawa a ku vangwiwa hi masocha lawa a ya vuya kaya va huma entsungeni wa malwandle endzhaku ka nyimpi. Leswi a swi vanga leswaku miehleketo ya leswaku ku etlela na vana va vanhwanyana lava nga tiviki timhaka ta masangu swa horisa, yi tinyika matimba.'	20
A ya emahlweni: 'Swi va erivaleni leswaku mhaka leyi a yi karhati tiko ra Afrika-Dzonga ntsena, kambe na matikoakelani ya rona. Hi malembe ya va2006 ku vile na ku khumbeka hi ntlawa wa <i>Girl Child Network</i> etikweni ra Zimbabwe hikwalaho ka mavonelo lawa ya vavanuna yo endla leswaku ku pfinyiwa vana na vanhwanyana.'	25

- 13.7 Hlamusela hi ku komisa leswi tin'anga ta xintu ti byeleke vavanuna lava nga na HIV/Aids swona. (2)
- 13.8 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xihungwana lexi? (2)
- 13.9 Xana u nga va tsundzuxa yini vanhu lava nga khomiwa hi xitsongwatsongwana xa HIV/Aids? (1)

XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I**NELSON MANDELA**

- 1 Ngoma yi bile,
- 2 Ngoma ya kona a yi lo bela wena.
- 3 U wela u werisiwa hi maxuvuru,
- 4 Van'wana va dubunya ngoma ya kona,
- 5 Van'wana va tlherile etiharini,
- 6 Ya wena ngoma yi nga tshwi,
- 7 Va ku u na swindomudomu,
- 8 Na mukhuhlwana wa nkikosi,
- 9 Loko wo huma u nga tluleta tiko,
- 10 U rhuba u pindzula engomeni,
- 11 N'hwetile khe, xirimele khe!
- 12 Malembe ya makumembirhinkombo i ntangha ya mani?
- 13 Lexi nga heriki xa hlola.
- 14 Ngoma yi tshwa lohlo, MISAVA YI NINGINIKI,
- 15 Malangavi ya orhiwa hi misava hinkwayo,
- 16 Tiko ri khana,
- 17 Vantima va pembela,
- 18 U huma engomeni u ri xirhubana,
- 19 U huma u ya va mudzabi.
- 20 Mudzabi wa vadzabi vaku,
- 21 U huma u va nxolwe,
- 22 Nxolwe ya tinxolwe taku.
- 23 Hi vula wena nghala ya Afrika,
- 24 Hi vula wena ndlopfu ya Afrika-Dzonga,
- 25 Hi vula wena Madiba,
- 26 Hi vula wena Rolihlahla,
- 27 Hi vula wena Nelson,
- 28 Hi vula wena Mandela,
- 29 Loko u bonga u twala Asia,
- 30 Loko u bonga u twala Europa,
- 31 Loko u bonga u twala Amerika,
- 32 Loko u bonga u twala Australia,
- 33 EAfrika a ha ha vuli.
- 34 U humesile Afrika-Dzonga enon'weni wa ngwenya,
- 35 U xokorile Afrika-Dzonga emenweni ya nghala,
- 36 Afrika-Dzonga ri ntshuxiwa timpecana na mazankozi,
- 37 Afrika-Dzonga ri ntshuxeka, mindzelekano yi dlawa,
- 38 Afrika-Dzonga ri va rixaka ra nkwangulatilo,
- 39 Tiko ri hundzulela,
- 40 Vuswa byi dyiwa byi xeviwa.
- 41 EAfrika-Dzonga namuntlha hi le vulombeni,
- 42 U rhurherile Afrika hinkwayo eAfrika-Dzonga,
- 43 U hlanganisile tinxaka hinkwato,

44	A nga kona loyi a nga ku tiveki!
45	Afrika-Dzonga i Afrika,
46	Afrika i Afrika-Dzonga,
47	Wena nghala ya Afrika ha ku khensa,
48	Hi ku bela mandla,
49	Hi ku hluvulela xihuku,
50	Hi ri xandla ehenhla ka xin'wana.
51	Halala Madiba, halala!
52	Halala Rolinhlanhla, halala!
53	Halala Nelson, Halala!
54	Halala Mandela, halala!
55	Khanimambo!

- 13.10 Hlamusela mhakankulu leyi muphati a byelaka vahlayi yona eka xiphato lexi. (2)
- 13.11 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku Nelson Mandela u amukerile matiko yo hambanahambana ya Afrika eAfrika-Dzonga. (1)
- 13.12 Muphati u hlamusela yini eka ntila wa 38 loko a ku: 'Afrika-Dzonga ri va rixaka ra nkwangulatilo'? (2)
- 13.13 Xana loko muphati eka ntila wa 40 a ku: 'Vuswa byi dyiwa byi xeviwa' u vula yini? (1)
- 13.14 Ku vuyeleriwa ka 'hi' eka mintila ya 48–50 swi tshikelela/tiyisisa yini eka xiphato lexi? (2)
- 13.15 Loko munhu loyi a ndhundhuzeriwaka eka xiphato lexi a a ri xaka ra wena a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400-450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Munghana wa ntiyiso wa ku seketela eka leswinene a tlhela a ku kombisa na ku ku tsundzuxa ku lulamisa swihoxo leswi u swi endlaka evuton'wini. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka Mavhavaza na Matanato.

[25]**XIVUTISO XA 15: XIMBANGU****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

MAVHAVAZA:	U ri yini Chauke na?	
MATANATO:	Loko Misisi a ndzi vona, a ndzi honokela, a ndzi vutisa ku ri nyama leyi a nga te ndzi nyika ximanga yi kwihi? Mina ndzi n'wi byela xiheri ndzi ku ndzi tiva swimanga swi dya masi, ndzi tlhela ndzi n'wi byela leswaku yena u lo ndzi ringa a ri karhi a swi tiva leswaku na mina nyama ndza yi rhandza.	5
MAVHAVAZA:	Se mi yi hetile njhani mhaka ya kona Chauke?	
MATANATO:	A ndzi nyangatsekile, se ndzi n'wi byela leswaku ndzi tilulamiserile ku tshika ntirho. Se yena a ndzi byela leswaku ndzi yimanyana wa ha vulavula ni nuna wa yena. Loko ndzi nga si ehleketa nchumu, ndzo vona maphorisa va ta va ndzi khoma ndzi ya pfaleriwa.	10
XILUMUNI:	Mi pfaleriwela timpiko timbirhi ta huku kokwana Chauke?	
MATANATO:	Swi vile tano. Ndzi hetile masiku mambirhi ku va kona ndzi yaka ku ya senga nandzu wo yiva ehubyeni ya majisitarata.	
MAVHAVAZA:	Kasi na wena u hluphekile ku tlula leswi ndzi swi tivisaka xiswona xana?	15
MATANATO:	Ndzi hluphekile swinene. Majisitarata loko a yingisele mhaka leyi, u vile a ndzi vutisa leswaku xana va ndzi nyika swakudya ku ringana xana? Mina ndzi n'wi hlamusela leswaku nyama a va ndzi nyiki, ndzi xeva hi milaza, munyu ni chukela ntsena. Hi Sonto hi kona ndzi kumaka xirhambyana xin'we kumbe swimbirhi ntsena.	20
MAVHAVAZA:	Se mhaka ya kona yi helele kwihi?	
MATANATO:	Majisitarata u byerile nsati loyi wa Mulungu leswaku u ndzi khomile hi tihanyi naswona swa n'wi nyumisa ku senga mhaka ya tingana yo tano. A hetelela hi ku n'wi byela leswaku a ya ndzi holela mali ya mina hinkwayo hikuva a ndzi n'wi byerile leswaku a ndza ha rhandzi ku tirha eka yena.	25

- 15.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi swi vulavulaka swi ri eka wona na leswi a swi endla swona. (2)
- 15.2 Xana a ku lo humelela yini ku kala Matanato a humeleriwa hi mhaka leyi a yi rungulaka eka n'wangulano lowu? (2)
- 15.3 Hi kwihi ku hambana loku nga kona exikarhi ka maendlelo ya Matanato na Mavhavaza loko swi ta eka ku xanisiwa ka vona hi valungu lava a va va tirhela? (2)
- 15.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Matanato a ku: '... ndzi n'wi byela xiheri' u vula leswaku a a n'wi byela mhaka leyi nga ...
- A helela.
B ntiyiso.
C misavu.
D mavunwa. (1)
- 15.5 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Matanato a a ri na wona ku ya hi n'wangulano lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikokwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 15.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka maendlelo ya Matanato ya ku byela majisitarata leswaku a nga nyikiwi nyama kambe u xeva hi milaza, munyu na chukele ke? (2)
- 15.7 Xana mhaka ya ku va Matanato a 'pfaleriwela timpiko timbirhi ta huku' ya khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

MAVHAZA:	Se u ndzi veka kwihi hikuva ndzi fanele ndzi kuma nhlamulo namuntlha sweswi, hayi mundzuku, e-e, namuntlha sweswi. Loko ndzi suka laha mutini wa ka n'wina, ndzi rhandza ku suka ndzi twile ntiyiso eka wena.	
TOPISA:	Mina ndzi na n'wana wa mufana. I Tshikani vito ra yena. Ndzi onhiwile hi mufana un'wana kambe a ndzi landzula hikuva se a a vonile van'wana, mina a ndzi nga ha ri nchumu.	5
MAVHAZA:	Rhanga va koka ni vana va rona ku vurile va tolo. Mina a swi ndzi kanakanisi. Loko va ka n'wina va pfumela, ndzi ta endla timfanelo ta mina hinkwato ku ya hi leswi va swi lavisaka xiswona.	10
TOPISA:	Se n'wina vana va n'wina va le kwihi? Naswona mi lava ku ndzi yisa kwihi? A ndzi lavi ku ya gembeteriwa hi makhatlwa va ku ndzi va tekela nuna wa vona.	
MAVHAZA:	Loyi wo sungula a hi kumangi vana. Loyi wa vumbirhi u tsutsumile ni vana vanharhu. Loko ndzi tekana na yena a a nga ndzi byelangi leswaku a a ri na vukati. Ndzi swi thumba loko se ndzi n'wi landza le ka rikwavo ndzi kuma a nga ri kona. Loko ndzi tlhelela exitichini xa Phiphirosi, ndzo kumana ni nkulukumba un'wana a ndzi byela leswaku loko ndzi n'wi teka a a tsutsumile byin'wana vukati.	15

TOPISA:	Mina a ndzi na vukati, naswona a ndzi kalangi ndzi va na byona. Mufana loyi a nga ndzi onha u ndzi tshikile a suka a ya teka un'wana, kutani mina a ndzi na nuna. Himpfhuka xa sweswo ndzi lo titshamela kwala kaya ndzi ku kumbe ndzi ta kumana ni loyi a nga ta ndzi bodza.	20
---------	---	----

- 15.8 Xana Mavhavaza u pfuniwile hi vamani ku kala a kota ku gangisa Topisa? (2)
- 15.9 Kun'wana etsalweni Xihangalasi u lumiwile hi timbyana ta Mavhavaza. Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku ti n'wi luma. (2)
- 15.10 Marito ya Topisa lama nge: 'Himpfhuka xa sweswo ndzi lo titshamela kwala kaya ndzi ku kumbe ndzi ta kumana ni loyi a nga ta ndzi bodza', ya kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 15.11 Loko Mavhavaza a ku: 'Rhanga va koka ni vana va rona' u vula yini? (1)
- 15.12 Endzhaku kaloko Mavhavaza na Topisa va twananile, Matanato u vula Mavhavaza mukon'wana. Hikwalaho ka yini? (2)
- 15.13 Ku va Mavhavaza a akile muti na Topisa eka Xigalo, a nga yangi a ya aka eBileni Masia laha a a huma kona u vona yi ri mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 15.14 Loko a ku ri wena Topisa a wu ta titwa njhani ku va u tekanile na Mavhavaza? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Xivuriso lexi nge: 'Rhurhela mbyana yi ta ku luma,' xi hlamusela leswaku munhu wa mona u sandza, a hleva, a lumbeta na la n'wi pfunaka. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka N'wa-Vusika loko a ta va a pfunile Boneka.

[25]**XIVUTISO XA 17: XIMBANGU****VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

N'WA-VUSIKA:	Luya yena i xaka ra mina. Loko ku ri ku loya hi loya swin'we.	
XIKWENI:	Xana i ncini na wena ke?	
N'WA-VUSIKA:	Kokwani wo tswala mhani wa yena i makwavo wa kokwani wo tswala tata wa mina.	
XIKWENI:	Hyiii ... kasi ... (<i>a nga hetisi.</i>)	5
N'WA-VUSIKA:	(<i>A kwatile</i>) A swi antswi loko mi nga swi twisisi mi ndzi hlamusela? Leswi mi ngo hyii! Mo pfumela kumbe mo kaneta?	
XIKWENI:	(<i>A ri karhi a dzaha pipi.</i>) N'wana wa kona u lo endlisa ku yini mi ngo swi rhwalela na nomo?	
N'WA-VUSIKA:	N'wana luya o va xisiwana xo hetelela naswona ...	10
N'WA-VUSIKA:	Loko mi swi twisisa mo ndzi tlakusa mapeni ya kona ndzi ta ya n'wi teka mundzuku.	
XIKWENI:	Mapeni ya kona a wu kombeli wo ndzi lerisa leswaku ndzi ku nyiketa.	
N'WA-VUSIKA:	A ndzi ringeta ku hlamusela leswaku mi kumeka mi tilulamisa ku ndzi nyika hikuva mundzuku ndzi ta hubuta ndzi famba. Ma swi tiva leswaku mali loko mi nga ndzi nyikangi a ku na laha ndzi nga yi kumaka kona.	15
XIKWENI:	Hi ta ku mi tshembekile, ku ri hi ku loko ho tshika hi te kuluu! Haa, ri lele.	20
N'WA-VUSIKA:	Mi lo tshama mi twa yini hi mina xana?	
XIKWENI:	Ndzo bula nkata.	
N'WA-VUSIKA:	A swi lava loko hi nga si ya etindlwini mi va mi ndzi nyikile mali yo famba hikuva ndzi to vusiku sala endlwini, ndzi famba. Ndzi lava ku ya fika va nga si hangalaka va ya eku huhweni.	25
XIKWENI:	(<i>A nghenisa voko exikhwameni a tlhela a ri humesa ri ri na mali.</i>) Teka timpondho leti timbirhi, yin'wana i ya timbuva.	
N'WA-VUSIKA:	Ndza khensa.	
XIKWENI:	Loko u famba mundzuku u tlhela u vuya mundzuku, u nga etleli lomo.	30

17.1 Xana mali leyi N'wa-Vusika a a yi kombela a yi ri yo ya kwihi naswona a ya endla yini endhawini ya kona? (2)

17.2 Hi xihhi xikongomelo xa N'wa-Vusika xo endla leswi u swi boxeke eka 17.1 laha henhla? (1)

17.3 Kombisa ku hambana ka vuxaka bya Xikweni na N'wa-Vusika lebyi humelerisiwaka hi n'wangulano lowu nga laha henhla na loko se a rhandzana na Boneka. (2)

- 17.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. N'wa-Vusika u ri Xikweni u fanele a n'wi nyika mali loko va nga si ya etindlwini. Kasi Xikweni a a ri na vasati vangani?
- A Vamune
B Vambirhi
C Vanharhu
D Vantlhanu (1)
- 17.5 Kun'wana eka tsalwa Xikweni u byerile N'wa-Vusika leswaku u tivungela mitwa a yi vuyisa emutini leyi nga ta tlhela yi n'wi tlhava. Kombisa hilaha marito lawa ya veke ntiyiso hakona. (2)
- 17.6 Hi wihi nkongomelo wa tsalwa ra Vukosi i mberha? (1)
- 17.7 U nga vula yini ehenhla ka swiendlo swa N'wa-Vusika swo pfuna swisiwana? (1)
- 17.8 Ndlela leyi vunene bya N'wa-Vusika byi herisiweke hayona eka Boneka yi endla u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

BONEKA:	Se mi swi tirhe njhani?	
XIKWENI:	Wa ndzi tiva leswaku loko ndzi te xexo ndzi te xexo a ndzi jiki. Loko ndzi fika le ndzo sungula ku bohana onge ndzi nghala ...	
BONEKA:	Phela mina ndzi jahe ngopfu ku twa ku ri va fambile kumbe njhani naa? Leswo tala mi ta swi hlamusela ndzhaku.	5
XIKWENI:	Ndzi ri wenoo! Va fambile, a ka ha ri na wansati eka wa mina ndyangu. Murhandziwa u wa mina ntsena, ndzi vula leswaku hi wena boso ya kona ku sukela eKapa ku ya fika eKhayiro.	
BONEKA:	Mi lava ku vula leswaku se hi mina n'wini wa muti ku nga ri N'wa-Vukwele na N'wa-Vusika naa?	10
XIKWENI:	Hambi wo famba sweswi loko u nga tshembi, u ta fika u kuma Khetani na Khengu ntsena.	
BONEKA:	Papa, laha mi tirhile ntirho wun'wana wa kahle swinene. Leswi swi komba leswaku mi wanuna. Loko va ku munhu loyi i wanuna va vula wanuna wa xiviri naswona va vula vanhu vo fana na n'wina. Ma tiva a ndzi tivi leswaku ndzi nga mi endlela yini.	15
XIKWENI:	Wo ndzi rhandza!	
BONEKA:	Ndzi twa onge ku mi rhandza swi ta va swi nga enelangi lero a ndzi tivi leswaku ndzi nga engetela na yini ehenhleri ka ku mi rhandza papa.	
XIKWENI:	Lexi ndzi nga ta xi endla i ku hi ta longa timpahla hinkwato n'hweti leyi yi taka hi tlhela, hi kona u nga ta swi vona leswaku ndza ku rhandza.	20
BONEKA:	Mina a ndzi nga swi lavi ku ya ekaya ndzi te tani, ndzi lava ku ya ndzi ri na n'wana. Mina a ndzi lava leswaku hi famba loko ndzi ta va ndzi humelerile na vanhu va ta swi vona leswaku ndzo va nsati wa Xikweni ku nga ri swa matlangwani.	25

- 17.9 Xana Boneka na Xikweni va vulavula va ri kwihi naswona Xikweni a a ta hi le kwihi ku kala a vuyisiwa? (2)
- 17.10 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke ku kala N'wa-Vukwele na N'wa-Vusika va suka emutini wa Xikweni. (2)
- 17.11 Khetani na Khegu lava Xikweni a nge ku sale vona va hetelele va fambile va tlhela va ya kuma mintirho. Boxa ntirho lowu Khegu a a tirha wona. (1)
- 17.12 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu N'wa-Vusika a a ri na wona ku ya hi n'wanguano lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikokwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 17.13 Kombisa hilaha xivuriso lexi nge: 'Fuwa hlolwa u tsema ndleve' xi tipaluxaka hakona hi Boneka etsalweni. (2)
- 17.14 Vulavulelo ra Boneka na ndlela leyi a ndhundhuzelaka Xikweni hayona ri kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 17.15 Loko a wu ri xaka ra Xikweni a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini loko u twa hi makungu ya yena yo hlongola vasati va yena? (2)

[25]

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'I MHANGU KU TILAVELA'**

Xivuriso lexi nge: 'Ku rhamba nyari i kwinya,' xi hlamusela leswaku munhu a nga fanelangi ku tsutsumela khombo ri ri ekule na yena hikuva u ta vaviseka. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u ri karhi u kongomisa eka swiendlo swa Bayizani/Ma-Pieter Magwaza.

[25]**XIVUTISO XA 19: XIMBANGU****XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: '... YOO, NDZI TIDLELE MINOO!'**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

MATIMU:	A vo va khongelela hikuva mama namuntlha a va nghene hi moya. A va yimbelela risimu leriya ra le nkosini ...	
SUNDAY:	Ee, se a swi lo yini ku ba ta le nkosini?	
MATIMU:	A ndzi tivi ku a swi lo yini.	
SUNDAY:	Ee, swa chavisa! Kumbe hi swona a swi tikomba va nga tsakangi ku fana na masiku loko ndzi suka nimpundzu. Kumbe a vo ehleketa leswaku N'waswimbirhi a nga ndzi chelela kwale byaleni? (A miyelanyana)	5
	Se vanhu a va nga hlamali kwale kerekeni loko va twa mama yi ba ta le nkosini?	10
TIYANI:	Vanhu a va chuhile n'wina papa. Mama a va humele hi moya va khongela swinene va ku Xikwembu xi va pfuna ku endleka masingita. Se mufundhisi va ya va khongelela.	
SUNDAY:	Se Cressida yi vuye na mani?	
TIYANI:	Hi vuye na buti Solomon. Va swi kota ku drayivha phela n'wina papa. Se mi dyile?	15
SUNDAY:	Hayikho!	
HINKWAVO:	Ee, a mi si dya? A hi yeni mi ya dya leswaku hi ta tsutsumela kwale xibedhlele ku ya va vona. (Va famba va kongoma endlwini. Va pfula ivi va nghena. Sunday a fika a tshama esofeni)	20
SUNDAY:	Kufumetani swakudya mi dya hi ta famba. (Matimu a kufumeta swakudya. A phamela va dya)	
TIYANI:	Papa, se mina ndzi xurhe manjheni. Ndzi kombela coldrink.	
SUNDAY:	Tekani kwala furijini mi nwa. Mina mi ndzi nyiketa xithinani xa mina xa beer.	25
MATIMU:	Tiyi, famba teka ti-glass leswaku hi ta nwa. (Tiyani a tlakuka a ya teka tinghilazi. A teka ni cocacola liya ya mangava, a swi veka kwala xitafulanini. A teka Castle a ya nyika Sunday. Matimu a chela coke etinghilazini. Va nwa)	30

- 19.1 Boxa mbangu lowu n'wangulano lowu nga laha henhla wu humeলেখাকা eka wona. (1)
- 19.2 Hi rihi risimu ra le nkosini leri Misery a a yimbelela rona? (1)
- 19.3 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Misery a khongela na ku yimbelela hi matimba a kala a ngheniwa hi moya. (2)
- 19.4 Kombisa ku yelana ka marito ya Sunday ya 'Kumbe a vo ehleketa leswaku N'waswimbirhi a nga ndzi chelela kwale byaleni' na leswi humeleleke eka ntlangu lowu. (2)
- 19.5 Xana mavulavulelo ya Sunday loko a angulana na vana va yena ya kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 19.6 Nyika dyondzo leyi u yi kumeke eka ntlangu lowu. (2)
- 19.7 Loko a ku ri wena Sunday u ponile hindlela leyi a poneke hayona a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u hlamusela leswi a wu ta swi endla. (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

NTLANGU: '... TI LE TILWENI'**XITSHURIWA XA O**

MAGAZA:	(A tshunxekile) Yhaa, la emhlabeni sthandwa, ka hluphekiwa! Hi nga vona leswaku ku phumelela yini le Iraq?	
NOKUTHULA:	(Hi Xitsonga xo phewa) Hey, bona banhu ba ya hlupheka no hela la emhlabeni wa tiba. Swi babisa ngofu hi ku ban'wana bo fela mahala. Swi babisa ngopfu ...	5
MAGAZA:	(A ri karhi a khoma Noku tindleve) Mara sthandwa rifu ra ku fa ra antswa ku tlula rifu ra ku fa u ri karhi u phila.	10
NOKUTHULA:	(Hi Xitsonga xo phewa) Se si bula yini seso sthandwasam'?	
MAGAZA:	(A tshunela ekusuhi na Magaza a n'wi ntswontswa) (A ri karhi a nambutela nomo) Thank you sthandwa. Ndzi vula ku umuntu wa fa a ri karhi a ha phefemula. Ndzi nga ku nyika xikombiso hi mina sthandwa, hileswaku vutomi lebyi a ndzi byi phila eku sunguleni loko ndzi nga se ku teka a swi fana ni loko ndzi file.	15
NOKUTHULA:	(Hi Xitsonga xo phewa a ri karhi a n'wi ntswontswa) A ndi se ku twisisa ni sweswi murhandziwa.	20

MAGAZA:	(Hi nkhinkhi) Sthandwa, ndzi vula kudala loko u nga se ndzi kutsula loko ndza ha tshama ni thyaka leriya khale ka nsati wa mina. Ndzi vula leswaku vutomi a byi ndzi tikela hikuva a xi nga fundekangi no dyondzeka. Sweswi ndzi twa ndzi phyuphyile hikuva ndzi tekile ntombi ya ka Zulu, ntombi yo saseka leyi nga fundeka ku fana na mina. Ntombi leyi nga riki na xivati, ntombi leyi endlaka leswaku vutomi byami byi khuluka kahle tani hi nambu wa Ritavi.	25
NOKUTHULA:	(Hi Xitsonga xo phewa) E-e, papa, u nga buli nsati wa wena sweswo hikuba Sikwembu si nga ta ku ba hi nkhaba wo baba. U nga mu kholeli loko u nga ha mu labi hikuba u kuzalele abantwana nsati luya.	30

- 19.8 Boxa vito ra khale ka nsati wa Magaza na leswi a swi humelerile hi yena hi nkarhi lowu n'wangulano lowu wu humeleleke hi wona. (2)
- 19.9 Kombisa ku yelana ka marito ya Nokuthula ya leswaku loko Magaza a vulavula ku biha hi khale ka nsati wa yena Xikwembu xi nga n'wi ba hi nkhaba wo vava na leswi humeleleke Magaza loko a tshama na Nokuthula. (2)
- 19.10 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Mhaka ya leswaku Nokuthula a a ri ntombi leyi nga riki na xivati a yi nga ri ntiyiso hikuva a a ri na ...
- A xaka.
B nuna.
C n'wana.
D khwiri. (1)
- 19.11 Xana marito ya Magaza ya leswaku Nokuthula u endla leswaku vutomi bya yena byi khuluka kahle tanihi nambu wa Ritavi ya hundzukile xikhovolelo hindlela yihi? (1)
- 19.12 Xana i mani ximunhuhathwankulu eka ntlangu lowu? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.13 Xana mutsari u lemukisa vavanuna yini hi ntlangu lowu? (2)
- 19.14 Xana u vona leswi endliweke hi Nokuthula swo tumbetela Magaza vuxaka bya yena na Lulu swi ri kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Mavulavulelo lama nge: 'Loko u nga twi hi tindleve u ta twa hi miri' ya hlamusela leswaku loko munhu a byeriwa/tsundzuxiwa/tshinyiwa kambe a nga yingiseli u tala ku humeleriwa hi swilo swo biha leswi n'wi vangelaka ku twa ku vava emirini wa yena. Kombisa ntiyiso wa mavulavulelo lawa hi ku kongomisa eka vutomi bya Fumani na Xiluva.

[25]**XIVUTISO XA 21: XIMBANGU****VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

JIMMY:	(A langutile Fumani) He Mbangini!	
FUMANI:	(O whi!)	
JIMMY:	Ndzi vula wena he Fumani!	
FUMANI:	Ndzi Mbangini mina?	
JIMMY:	Ina, hi wena Mbangini a ni ri u dzaha Mbangi. Na sweswi u le ku dzaheni ka mbangi.	5
FUMANI:	Swi lo yini he Jimmy? Xana i vuntswaka bya yini he m'fo? Xana valoyi va lo ku rhumela eka mina u nga ali?	
JIMMY:	U delela ngopfu wena he Mbangini! Xana i ntswini u swi endlaka etlilasini?	
FUMANI:	Yini swilo swa kona?	10
JIMMY:	Wa swi tiva.	
FUMANI:	Loko ndzi kala ndzi ku vutisa swi komba ku ri a ndzi tivi nchumu.	
JIMMY:	Wa swi tiva kamundzina!	
FUMANI:	Ndzi tiva yini?	
JIMMY:	Xana a wu swi tivi leswaku wena u sala munhu wa mina hi le ndzhaku etlilasini?	15
FUMANI:	Xana u vula mani munhu wa wena hikuva mina ndzi tiva u ri hava n'wana?	
JIMMY:	Ndzi vula Xiluva, i ntombi ya mina ha rhandzana. Xana hikwalaho ka yini u n'wi sala endzhaku wena mafoleni ndziwena?	
FUMANI:	Xana u tshama u ndzi vona ndzi ri na Xiluva u ngo ndzi sukela he Jimmy?	20
JIMMY:	A ndzi ku vonangi kambe van'wana va ku vona.	
FUMANI:	I vamani vanhu va kona?	
JIMMY:	Ku ri i vamani a swi lavi wena.	
FUMANI:	Mina a ndzi salasali ntombi ya wena hi le ndzhaku he Jimmy. Kumbe u tshama u ndzi vona ndzi karhi ndzi vulavula na Xiluva he Ntsako?	25
NTSAKO:	E-e.	
JIMMY:	Wena wa xinon'wana xo tontswa onge i xa xinyenyana u nga vulavuli nchumu a swi ku khumbi.	
FUMANI:	Wena u lo saseka ...	
JIMMY:	(A n'wi kavanyeta) Hatlisa u miyela ndzi nga se ku davula hi mpama sweswi!	30
NTSAKO:	(A nga hlamuli nchumu)	

21.1 Boxa mbangu lowu n'wangulano lowu wu humelelaka eka wona na xivangelo xo va Fumani a vuriwa Mbangini. (2)

21.2 Xana Fumani a a endlile yini ku kala Jimmy a n'wi vula leswaku wa bayiza? (2)

- 21.3 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Xiluva loyi ku vulavuriwaka hi yena eka n'wangulano lowu a kumeka a hambanile na Jimmy. (2)
- 21.4 Dikeledi a a ri munghana loyi a a rhandza Xiluva na ku n'wi navelela leswinene. Xana a a swi kombisa hindlela yihi? (2)
- 21.5 Jimmy eka n'wangulano lowu nga laha henhla u kombisa ku va a ri na ntlimbo. Boxa muxaka wa ntlimbo lowu a a ri na wona u tlhela u seketela leswaku hikokwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 21.6 Loko a ku ri wena Jimmy kutani un'wana a gangisa murhandziwa wa wena a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

GEZANI MUNENE:	(A kariha) Hatlisa u ta la' nandzuwe!	
FUMANI:	(A chavile hi ku tiva nandzu wakwe, a tshama esofeni) Hi mina loyi Tatana.	
GEZANI MUNENE:	Se u vuyile emafoleni ya wena?	
FUMANI:	(A nga hlamuli)	5
GEZANI MUNENE:	(A n'wi nghenelela) Ndzi lava mali leyi u nga yi yiva!	
FUMANI:	(A tihlamarisa) Mali?	
GEZANI MUNENE:	U ndzi twile. Ndzi ri ndzi lava mali ya mina ya ntlhanu wa madzana ya tirhandi leyi u nga yi yiva nandzuwe!	
FUMANI:	Mina a ndzi yivanga mali Tatana. A ndzi na mali mina.	10
GEZANI MUNENE:	He wena m'fana! Ndzi lava mali ya mina nandzuwe!	
FUMANI:	Ndzi vulavula ntiyiso a ndzi yivanga mali ya n'wina tatana. Mina ndzi pfumala na peni leyinene exikhwameni. (A humesela swikhwama swa buruku ehandle)	
FUMANI:	A ndzi yivanga Tatana.	15
TALENTA MUNENE:	Loko u yivile vula kunene n'wananga a hi nga ku dlayi.	
FUMANI:	A ndzi yivanga mali mina. Ndzi nga ka ndzi nga mi yiveli mali ku ve xin'wana na xin'wana loko ndzi xi lava ma ndzi endlela.	
GEZANI MUNENE:	U yivile nandzuwe! Phela mali leyi ndzi vulavulaka hi yona ndzi yi vekile tolo namadyambu exikhwameni xa baji. Ku yivile wena u ya xava mafole ya wena.	20
FUMANI:	A ndzi yivanga. Na fole ra rihlaza leri mi vulavulaka hi rona a ndza ha dzahi mpfhuka ka siku leriya.	
GEZANI MUNENE:	Swi tiva hi mani ku ri a wa ha dzahi?	
FUMANI:	(A nga hlamuli)	25
GEZANI MUNENE:	Famba u ya tiehleketeta kahle, ndzi lava mali ya mina nandzuwe! (Fumani a ya nghena ekamareni ra yena, a sungula ku rila) ...	
TALENTA MUNENE:	U tikomba onge a nga tivi nchumu hi mayelana na mali.	
GEZANI MUNENE:	Se loko u ku a nga tivi nchumu ku yivile mani hikuva ho va vanharhu laha kaya?	30
TALENTA MUNENE:	(A nga hlamuli)	

- 21.7 Xana swimunhuhatwa leswi nga eka n'wangulano lowu swi vulavula swi ri kwihhi? (1)
- 21.8 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi mali leyi Fumani a yiveleke tata wa yena yi n'wi pfuneke hayona. (2)
- 21.9 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka. Kun'wana eka tsalwa ku vulavuriwa hi riendzodyondzo leri a ri ri kona exikolweni xa Dyondzekani. Xikongomelo xa riendzodyondzo leri a ku ri ku ya vona yindlu ya Nelson Mandela ...
- A eKapa.
B eUnion Building.
C eJoni.
D eQunu. (1)
- 21.10 Xivangelo xo va Fumani a rila ku nga va ku ri xihhi loko a byeriwa timhaka to yiva mali? (2)
- 21.11 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka vutomi bya Fumani? (2)
- 21.12 Maendlelo ya Fumani ya ku ya emahlweni a kaneta loko vatswari va yena va n'wi khongotela leswaku a vula ntiyiso ya kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 21.13 Fumani a a ri n'wana wa mufundhisi kambe mahanyelo ya yena a ya humile endleleni. Xana leswi swa humelela evuton'wini bya masiku hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.14 Makuriselo ya Talenta Munene ya n'wana wa yena Fumani ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25****NTSENGO WA TIMARAKA: 80**